

Originalni naučni rad

UDK 364.652.4-053.9-057.16:[616.98:578.834(497.11)]

Ljubica Milosavljević

Univerzitet u Beogradu,

Odeljenje za etnologiju i antropologiju

Filozofski fakultet

POSLOVNI ŽIVOT RADNO AKTIVNIH STARIJIH PRIPADNIKA DRUŠTVA U VREME VANREDNOG STANJA: ANTROPOLOŠKA ANALIZA^{**},^{***}

Apstrakt: Na osnovu obuhvatnijeg etnografskog istraživanja, koje kontinuirano traje od 2020. godine, biće moguće detaljnije uputiti u pojedine aspekte poslovnog života starijih pripadnika društva tokom vanrednog stanja usled pojave epidemije kovid – 19 u Srbiji. Često previđana činjenica da mnogoljudni korpus tzv. *starih* – penzionera i/ili ljudi starijih od 65 godina izvan ovog statusa – tvori i znatan udeo radno aktivnog stanovništva imalo je više implikacija u proteklom periodu. Sa jedne strane, probijao se unisoni glas koji je pažnju javnosti usmeravao ka starijima kao višestruko ugroženima dodatno podupirući opšte prihvaćenu perspektivu o starima kao nemoćnima i neproduktivnim članovima društva; dok je sa druge strane težina problema onih koji *radom* obezbeđuju egzistenciju i druge važne elemente koji učestvuju u očuvanju ili poboljšanju kvaliteta života starijih – bilo da se rad odvija u legalnim tokovima, bilo u sivoj zoni – ostala izvan fokusa. Ovo istraživanje, stoga, postaje pokušaj da se i nedostajuća perspektiva postavi u red analiziranih problema s ciljem da naglasi da tzv. pomoć, naročito kada je određuju i ukazuju donosioci odluka, mora biti ciljana da bi bila efikasna.

Ključne reči: starost, kovid 19, rad, penzija, zabrana kretanja

---

* ljmilosa@f.bg.ac.rs

** Članak je rezultat druge godine rada na projektu „Čovek i društvo u vreme krize” Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

*** Realizaciju istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS u okviru finansiranja naučnoistraživačkog rada Univerziteta u Beogradu – Filozofskog fakulteta (broj ugovora 451-03-68/2022-14/200163).

Uvod

Epidemija čiji je uzročnik kovid-19 izazvala je čitave spletove problema u srpskom društvu. Različite naučne discipline sumiraju negativnosti koje se, u najkraćem, mogu pratiti od: zdravstvenih, preko demografskih i ekonomskih, do psiholoških itd. Antropološko poimanje epidemije koje naglašava i društvenu i biološku komponentu (Hanh and Schoch-Spana 2021, 2) u saglasju je i sa postavkama koje nudi antropologija starosti koja iako težište stavlja da društvene aspekte fenomena, ne gubi iz vida i biološke komponente čija društvena evaluacija učestvuje u formiranju dominantnih stavova o starima i starosti koji su, najčešće, prebojeni raznorodnim stereotipima u čijoj osnovi je pretpostavljena nemoć bilo da se radi o: mentalnoj ili fizičkoj slabosti ili materijalnoj ugroženosti. Međutim, dok je proučavanje starosti bilo daleko od atraktivnog i intenzivnog pre izbijanja pandemije, dotle je proučavanje mnogostrukih uticaja virusa na društvo i (stare) pojedince – sinhrono sa pojavom i porastom broja obolelih i umrlih – postalo nezaobilazno i nužno. Novoformljeni široki *front*, koji je u velikoj meri bio reakcija na pojedine zvanične mere¹ za suzbijanje zaraze (među kojima su mere usmerene ka populaciji starijoj od 65 godina bile i najdrastičnije i najdiskriminatornije), uticao je i na to da se tzv. star čovek postavi u centar pažnje i time sazda svojevrsni presedan u srpskom društvu. Fokus javnosti, naučne i ine, usled koncentrisanja donosilaca odluka na stare kao na one koje bi trebalo sačuvati od virusa ali i na one od kojih kompletno društvo mora da se čuva² (Milosavljević 2021) imaju, međutim, različite posledice na više planova. Sa jedne strane, „docrtan” je „foto robot” starog čoveka kao: ugroženog, nemoćnog tj. na različite načine zavisnog od pomoći drugih (od države, preko članova porodice, komšija, do volontera) što je bila tek jedna od posledica uvedenih mera o kojima će biti više reči naknadno. Sa druge strane, zabeleženi su i negativni uticaji koje su registrovali, upravo, stariji pripadnici društva kao posledicu veoma pojačane pažnje koju ponekad ocenjuju kao preteranu i uznemiravajuću i koja u osnovi odgovara tzv. dobronamernom ejdžizmu koji predstavlja obavezu primanja neželjene pomoći i brige (o ovoj vrsti ejdžima više u: Swift and Chasteen 2021; Vale et al. 2020; Barth et. al. 2021; Milosavljević 2021, Vukušić 2021)³. Traženje

1 „U prva dva meseca od proglašenja pandemije (od 11. marta – 11. maja) Srbija je po strogosti mera bila čak peta od 186 zemalja” (Popadić 2021, 79).

2 Pridržavanje preporučenih mera u medijima je naglašavano kao osnovni uslov za sprečavanje širenja infekcije i „jedini način da se očuva funkcionisanje zdravstvenog sistema i sačuvaju zdravlje i životi ljudi” (Živković, Stanojević i Radović 2021, 46) čemu valja dodati i to da stariji koji inače imaju teže posledice zaražavanja sada bivaju češće viđeni kao „socijalni problem” i oni koji najviše opterećuju zdravstveni sistem (Dragišić Labaš 2021, 118). Sa druge strane, bilo je primetno i to da su smrti starih, i ne samo njih, često figurirale kao statistika odvojena od individualnih gubitaka (više u: Zlatović 2022, 183) što nije karakteristično samo za lokalne okvire.

3 Šire gledano, opravdano je prihvatiti da je diskurzivni okvir legitimacije mera sadržan u „paternalističkoj brizi predstavnika vlasti za zdravlje stanovništva, posebno starijeg, ali i u disciplinovanju stanovnika represivnim merama. Drugim rečima, država se pojavljuje u dvojakoj ulozi, i kao „brižni” i kao „disciplinujući” roditelj” (Pešić 2021, 109).

prave mere, tako, postaje jedan od imperativa koji je, u krajnjoj liniji, ono što i gerontologija naglašava kada zagovara pomoć koja bi bila u skladu sa potrebama *različitih* starih. Posledica prenebregavanja ovakve vizure i *ujednačavanje* koje se, najpre, mogu iščitati u zabrani kretanja svim starijim licima od 65 godina koja je bila na snazi tokom vanrednog stanja od marta do maja 2020, iznova ukazuje na problem čija se veličina daleko lakše da razumeti kada se ima u vidu da je u Republici Srbiji u 2020. godini bilo najveće učešće starog (65–79) i najstarijeg stanovništva (80 i više godina) sa udelima od 16,5% odnosno 4,7% (prema Penev 2021, 12), a da među njima postoji i nemali udeo onih koji su iz različitih motiva radno angažovani. Ovo je istraživanje, stoga, orijentisano upravo ka najstarijim uposlenicima, pritom ne praveći suštinsku razliku među njima po osnovu njihovog rada koji jednako pripada i legalnim tokovima i sivoekonomskoj zoni. Ono što njih čini *istima* jeste sposobnost da privređuju i budu uključeni u svet rada koji im pruža različita preimućstva i time doprinosi očuvanju ili poboljšanju kvaliteta života u starosti.

Pomenuto, obuhvatnije istraživanje⁴ – čiji će deo rezultata biti predstavljen ovim prilogom – kao jedan od ciljeva imalo je istraživanje uticaja uvedениh mera na starije stanovništvo. Najdrastičnija mera koja je uvedena ticala se, upravo, najstarijih građana tokom vanrednog stanja koje je bilo na snazi od 15. marta do 6. maja 2020. godine⁵, a koja je podrazumevala zabranu napuštanja stambenog prostora za sve građane od 65 godina pa naviše u gradskim zonama, kao i za one građane od 70 godina i više u ruralnim oblastima. Tako se dogodilo da je i radno aktivno starije stanovništvo ostalo „zaključano” čime su i njihovi poslovi i (dodatna) primanja dovedeni u pitanje, tamo gde prilagođavanje novim uslovima rada nije bilo moguće ili je nekom okolnošću bilo znatno otežano; dok se sa druge strane, tamo gde je prilagođavanje bilo uspešno, razobličava još jedna predrasuda o starima kao neadaptabilnima (uporedi: Milosavljević 2019)⁶. Ovo istraživanje, međutim, nastoji da ukaže i na jedne i na druge tj. i na one koji dodatno bivaju ugroženi gubitkom posla, ali i na one koji su se poput ostalih učesnika na tržištu rada susretali sa izazovima prilagođavanja na nove poslovne okolnosti među kojima se najčešće pominje tzv. rad od kuće, koji se i ocenjuje kao najveća promena do koje je došlo u svetu rada kada se menja mesto obavljanja rada i od kada se *rad na daljinu* i *rad od kuće* pojavljuju kao sinonimi (više u: Urdarević 2021, 205; Savić and Dobrijević 2022). Pomenutima, međutim, valja dodati još jednu kategoriju ispitanika koji usled uvedene zabrane postaju i njeni aktivni prekršioc i čijim strategijama i motivima će biti posvećena posebna pažnja⁷.

4 U okviru pomenutog projekta Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

5 Opšte uzev, „vanredno stanje je, s jedne strane, zakonski omogućavalo ograničavanje prava i sloboda građana, a, s druge, normalizovalo pojačanu represiju predstavljajući je građanima kao legalnu i legitimnu u uslovima vanrednog stanja” (Popadić 2021, 84) na šta su i pojedini ispitanici skrenuli pažnju iako su neki isticali i istovremenu voljnost da se pridržavaju mera o čemu će više reći biti naknadno.

6 Pri čemu im se često negira i rezilijentnost, više u: Ljubičić 2021, 80.

7 Kada je reč o kršenju zabrana vezanih za tzv. policijski čas, ocenjeno je da je nemali broj lica bio *prekršajno kažnjen*, te da će svako prekršajno kažnjeno lice (nakon pravosnažnosti

Na ovom mestu, valja napomenuti i to da udeo radno aktivnog starijeg stanovništva neposredno pre uvođenja vanrednog stanja i tokom njegovog trajanja⁸ može biti samo okvirno procenjivan kada je reč o radnoj aktivnosti koja pripada sivoj ekonomskoj zoni (o sivoj ekonomiji više u: Kovačević i Antonijević 2013; Thomas 2001). Ovome bi, međutim, trebalo dodati još jednu karakteristiku koja se vezuje za rad u starosti, a koja se tiče činjenice da je rad starijih lica često ometan različitim faktorima: od zdravstvenog stanja do iskazane potrebe i volje drugih lica da ih radno angažuju ukoliko se ne radi o onim starima koji su ujedno i samozaposleni i/ili poslodavci kojih, takođe, ima među ispitanicima. Međutim, petnaestogodišnje naučno bavljenje temama vezanim za starost i trocifren broj intervjuua sa starijim pripadnicima društva⁹ potvrđuje da je znatan broj tzv. funkcionalnih starih ili u prilici da radom obezbeđuje određena finansijska sredstva ili u nuždi da obezbedi egzistenciju¹⁰ kada je češći slučaj da se primoranost na rad odvija u okviru sivoekonomskih aktivnosti. Razmeđe između prilike i nužde jasno je uočljivo i u ovom istraživanju. Dok se kod prvih beleži viši stepen obrazovanja i ostvarivanje penzije od koje je moguće „pristojno živeti“¹¹ u Srbiji, kod onih koji iz nužde rade primanja su očekivano niska zbog čega i iskazuju veći stepen nesigurnosti i egzistencijalne ugroženosti. Međutim, i pored ove nemale razlike, ostaje potreba da se naglasi da su i jedni i drugi iskusili negativna iskustva, tokom proučavanog perioda, koje im nije donelo samo finansijske probleme, ili ih dodatno produbilo, nego ih je suočilo i sa onim poimanjem društva koje naglašava njihovu pretpostavljenu „nekorisnost“ i sledstveni „teret“ za njega, a koje su usled plaćenog rada mogli i da izbegnu. Kao, možda, manje očekivano, ali svakako prisutno, najzad, biće moguće izdvojiti i ono što ispitanici ocenjuju kao poslovni benefit tokom proučavanog perioda.

Profili sagovornika

Kao što je već napomenuto, sagovornici čiji će narativi biti analizirani u nastavku ovog priloga obuhvaćeni su širim istraživanjem koje je kao jedan od rezultata ukazalo, upravo, na to da su različite kategorije starijih ljudi bile jednako tretirane uvođenjem istovetnih mera za sve starije građane od 65 godina ali da su, shodno tome, zabeleženi ishodi bili drugačiji pri čemu se *razlike* među njima za jedne mogu tretirati kao one koje su bile svrsishodne, dok su za druge bile u ra-

---

presude) biti upisano u registar sankcija (prekršajnu evidenciju) na četiri godine, kao i to da „prekršajno kažnjavanje može biti i prepreka za ostvarivanje određenih prava“ (Milić 2020, 746). Pretnja koju je izrekla premijerka Ana Brnabić starijim građanima za isti prekršaj, i izvan trajanja policijskog časa, podrazumevale su kaznu od 150.000 dinara – <https://www.raskrikanje.rs/page.php?id=-Brnabic-Ostrije-mere-za-gradjane-tokom-vanrednog-stanja-594>

8 Što važi i za period posle.

9 U slučaju autorke teksta.

10 Među kojima se mogu naći, čak, i lica koja žive u domovima za odrasla i stara lica (Milosavljević 2019).

11 Onako kako pojedini sagovornici evaluiraju vlastiti kvalitet života u penziji.

zličitim stepenima nepovoljne: od otežavajućih, do otvoreno ugrožavajućih (Milošavljević 2021). Ovakvim uvidom stvorena je potreba da se podrobnije istraže efekti uvedenih mera i kod radno aktivne starije populacije zbog čega je prvobitno istraživanje dodatno prošireno i u pojedinim slučajevima ponovljeno kako bi se zadovoljila potreba da se ukaže i na novonastale probleme kod konkretnih kazivača, ali i da se još jednom naglasi ono što je istraživačima koji se bave starošću dobro poznato, a to je da su stari izrazito heterogena društvena grupa kojoj pripadaju i oni koji su svakovrsno funkcionalni, produktivni, adaptabilni i koji, veoma često, predstavljaju i materijalni oslonac mlađim članovima porodice bilo da sa njima žive ili ne. Međutim, kao što će profili ispitanika pokazati, i među njima postoje veoma velike razlike koje mogu ići od dobrih, materijalnih, zdravstvenih, preko činjenice da se rad nastavlja u okviru ranije profesije ili toga da se u starosti otpočinja nove radne aktivnosti, do toga da su te aktivnosti legalne ili da pripadaju sivoj zoni, kao i to da li je ove aktivnosti moguće obavljati kod kuće ili ne. Deset ispitanika, oba pola, sa kojima su prvi put vođeni ili ponovljeni intervjui (uživo ili putem telefona, uz najčešće prethodno dostavljen upitnik), jasno ukazuju na potrebu da se i među radno aktivnim penzionerima – ma i na ovako malom uzorku – mora zadržati svest o razlikama koje ih u najvećoj meri definišu i zbog kojih rešenja problema¹² moraju biti jasnije profilisana. Osnovni podaci o sagovornicama i sagovornicima¹³, koji se odnose na trenutak izbijanja epidemije i zabrane kretanja, izdvojeni su kako bi doprineli boljem razumevanju proučavanih okolnosti i apostrofiranih razlika, ali i sličnosti:

- *Marija* (76) je ekonomistkinja i ostvaruje povremene¹⁴ dodatne prihode – uz penziju koju ocenjuje kao dobru za srpske uslove – od pružanje poreskih saveta privatnim (mahom) građevinskim firmama. Poslovna dinamika nije strogo programirana, a dobar deo poslovne aktivnosti moguće je obaviti i putem telefonskih razgovora. Domaćinstvo deli sa neudatom ćerkom i unukom. Zdravstveni problemi uključuju dijabetes i otežano kretanje usled problema sa zglobovima.
- *Dragan* (75) tokom radnog veka bavio se spoljnom trgovinom nakon završene više ekonomske škole. Po odlasku u starosnu penziju, u porodičnoj kući, nastavlja da vodi radnju za hemijsko čišćenje i bojenje tekstila koju su pre vodili roditelji njegove supruge koja je, takođe, u penziji. Otac je jedne ćerke koja živi samostalno.
- *Verica* (75) je ekonomistkinja koja i dalje radi honorarno uz ostvarenu penziju. Živi sa suprugom koji je doživeo moždani udar. Jedan sin, snaja i četvoro unučadi žive u drugoj kući u istom dvorištu, dok drugi sin sa suprugom i dvoje dece živi u inostranstvu. Vlastito zdravstveno stanje procenjuje kao dobro.

12 Različitih vrsta, ne samo vezanih za zdravstvene aspekte.

13 Njihova imena su promenjena zarad anonimnosti, dok su godine života odnose na period vanrednog stanja.

14 Posle odlaska u penziju imala je i višegodišnje stalne poslovne angažmane.

- *Dušanika* (74) je ekonomistkinja koja je dve godine nakon penzionisanja otvorila agenciju za knjigovodstvo usled čega je prekinut njen penzionerski status. Radi puno radno vreme, često i prekovremeni, dok posao ne bude obavljen. Pored toga što je vlastiti poslodavac, ona je i vlasnik nekretnije u kojoj se posao odvija. Udovica je. Sin, snaja i dvoje odraslih unuka žive u neposrednoj blizini. Zdravstveno stanje procenjuje kao dobro u odnosu na godine, ali naglašava pojačan strah usled izbijanja epidemije.
- *Jovanka* (72) je nakon penzionisanja nastavila da radi kao knjigovođa sa punim radnim vremenom. Period zabrane kretanja obeležila je i bolest njenog supruga koji je u decembru iste godine preminuo od karcinoma. I dalje radi kao knjigovođa. Ima sina i ćerku i četvoro unučadi sa kojima ne živi. Njen zdravstveni status je dobar, a kao jedini problem navodi bolove u kolenima.
- *Jelica* (70) je u starosnoj penziji ali i dalje honorarno radi kao savetnik za sve ključne procese u svojoj izdavačkoj kući koja se bavi edukativnim izdavaštvom u kojoj je bila i urednik i direktor. Pored toga što je samozaposlena ona je i poslodavac u firmi koja izdaje stručne časopise iz oblasti prava, ekonomije, konsaltinga, organizuje stručne seminare i treninge. Udovica je. Ima sina i ćerku koji ne žive sa njom. Opšte zdravstveno stanje je dobro.
- *Cveta* (69) radi puno radno vreme u cvećarskoj radnji koju drži sa jednom od dve ćerke. Sa drugom ćerkom, dvoje unuka i suprugom živi u istom domaćinstvu. Zdravlje opisuje kao solidno.
- *Dragica* (67) penzionisana je administrativna radnica u zdravstvu koja je nakon penzionisanja počela da čuva decu, starije osobe i pse u zemlji i inostranstvu. Živi sama. Ima jednu ćerku.
- *Zlatan* (66) je penzionisani smenski, terenski radnik na televizijskim prijemnicima. Još pre penzionisanja počeo je da se bavi pčelarstvom. Posедуje oko pedeset društava. Obavlja i popravke kućnih aparata. Udovac je i živi sam.
- *Dragana* (66) bivša je stjuardesa koja je nakon odlaska u penziju počela da donosi odeću iz inostranstva koju je preprodavala u svojoj kući. Razvedena je i živi sama.

Formalni aspekti rada u starosti

Već je napomenuto da je broj radno angažovanih starijih ljudi moguće jedino procenjivati za šta postoje višestruki razlozi formalne prirode. Naime, prema raspoloživim podacima Fonda PIO¹⁵, broj penzionera koji je zvanično zatražio preračun penzije po osnovu dopunskog rada podrazumeva broj od oko

---

15 Fond za penzijsko i invalidsko osiguranje.

35000 penzionera s tim da „nema načina da sazna koliko ima *ilegalaca*”¹⁶. Ovaj navod označava prvu prepreku formalne prirode koja podvaja legalni rad i onaj koji izlazi iz tih okvira, a za koji se opravdano tvrdi da tvori veći deo radnog angažovanja starijeg stanovništva budući da se pretpostavlja da oko petnaest odsto penzionera i dalje radi nakon penzionisanja bilo iz nužde ili iz vlastite želje¹⁷. Na ovom mestu valja razjasniti još jednu formalnu okolnost koja se tiče određenih zakonskih ograničenja koja regulišu rad u penziji. Naime, i penzioneri se dele na one kojima je formalno omogućeno da rad u starosti nastave u okviru legalne zone poslovanja, dok postoje i penzioneri kojima je prihodovanje od rada ili zabranjeno ili značajno ograničeno zvaničnim propisom. Tako, prema Zakonu o PIO Republike Srbije, oni koji su: „starosni¹⁸ mogu da se legalno zaposle i primaju i platu i penziju, porodični imaju zakonski ograničen iznos do kog smeju da zarade, a jedini koji uopšte ne smeju da rade posle penzionisanja su invalidski penzioneri”¹⁹. To konkretnije znači da starosni penzioneri ili korisnici prevremene starosne penzije mogu da se zaposle ili da obavljaju samostalnu delatnost ili da se radno angažuju po ugovoru o delu, autorskom ugovoru, da obavljaju privremeno povremene poslove i da istovremeno primaju penziju²⁰ i to je upravo ona kategorija osiguranika koja time stiče pravo na preračun penzije, a koji kako se ispostavlja često podrazumeva da iznos penzije ne bude veći²¹ zbog čega se i ne koristi učestalo kao mehanizam, kao što je slučaj i jedne od ispitanica kako će naknadno biti pokazano. Kada je reč o porodičnim penzionerima, oni mogu biti angažovani isključivo po ugovoru o delu ili autorskom ugovoru s tim da naknada za rad ne prelazi mesečno iznos najniže osnovice u osiguranju zaposlenih²². Invalidski penzioneri, s druge strane, mogu obavljati povremene poslove ili biti angažovani prema ugovoru o delu²³ i samo u tom slučaju neće biti u obavezi da se podvrgnu ponovnoj oceni radne sposobnosti²⁴ što bi moglo voditi i prekidu isplate invalidske penzije. Apostrofirana ograničenja, uz ona koja nameću i poslodavci s ciljem izbegavanja pojedinih davanja državi, tako, čine da znatan deo penzionera koji su sposobni da radom obezbede veći budžet to i čine u sivoj zoni. Podatak da je od „1,69 miliona penzionera oko milion penzionera ispod prosečne penzije”²⁵, ide u prilog tome da postoji i primoranost ljudi da se dodatno angažuju na neki od raspoloživih načina i to,

16 Podatak se odnosi na 2017. godinu – <https://www.penzin.rs/kad-nema-ko-da-radi-dobri-su-i-penzioneri/>

17 <https://www.penzin.rs/zaposleni-penzioneri-iz-nuzde-ili-zelje-koji-penzioneri-mogu-darade/>

18 Misli se na penzionere.

19 <https://www.penzin.rs/kad-nema-ko-da-radi-dobri-su-i-penzioneri/>

20 <https://www.penzin.rs/penzioneri-sve-cesce-rade-honorarne-poslove/>

21 <https://www.penzin.rs/zaposleni-penzioneri-iz-nuzde-ili-zelje-koji-penzioneri-mogu-darade/>

22 <https://www.penzin.rs/penzioneri-sve-cesce-rade-honorarne-poslove/>

23 <https://www.penzin.rs/penzioneri-sve-cesce-rade-honorarne-poslove/>

24 <https://www.penzin.rs/zaposleni-penzioneri-iz-nuzde-ili-zelje-koji-penzioneri-mogu-darade/>

25 <https://www.penzin.rs/rade-iako-su-stekli-uslov-za-penziju/>

najčešće, na poslovima obezbeđenja, na gradilištima, kao nadničari ili pomoć u kući ili kao pružaoci privatnih časova i tome slično²⁶. Sa druge strane, postoje i penzioneri čije kompetencije ne zastarevaju i za čijim radom postoji potražnja na tržištu rada kada se radi o spremnosti da se iskoristi prilika i da se rad nastavi kao svojevrsno preimućstvo. Istraživanje, čiji će rezultati biti predstavljeni u nastavku ovog rada, podrazumevalo je intervjuje, upravo, sa tzv. starosnim penzionerima kojima je formalno omogućeno da rad nastave bez ograničenja, a koji to čine ili iz egzistencijalne potrebe, ili iz navedenih razloga preimućstva, s tim da i jedni i drugi jednako učestvuju i u legalnim tokovima kada njihov rad podrazumeveva određena davanja, ali i izvan ove sfere kada njihovi prihodi ostaju neregistrovani i neoporezovani čime se, u krajnjoj liniji, maskira i brojnost ukupnog učešća starijih na tržištu rada. Kako je na sve njih uticalo dvomesečno zaključavanje, koje strategije delovanja su razvijali u tom periodu, ali i koji pozitivni ishodi proizilaze iz iskustava rada u tzv. novoj normalnosti (o datom fenomenu više u: Žikić, Stajić i Pišev 2020, 949) ključna su pitanja na koja će biti ponuđeni odgovori tako što će najpre pažnja biti usmerena ka onim starijim uposlenicima koji su vanredno stanje dočekali legalno radeći.

Biti svoj gazda?

Nenadano iskustvo sa kojim su se ispitanici suočili usled zabrane kretanja tj. zabrane napuštanja vlastitog doma zbog činjenice da imaju preko šezdeset pet godina, a koje je kao okolnost u svakoj suprotnosti sa pojačanom radnom dinamikom kojoj su ispitanici, mahom, izloženi, uslovilo je različite efekte koji se kreću od negativnih do onih sa pozitivnim predznakom. Iako tzv. *usporavanje*²⁷ dolazi kao nametnuta obaveza za koju je bila zaprećena novčana kazna, kao i prekršajna, ali i krivična odgovornost, kod ispitanika je prisutna voljnost da ispoštuju mere, najpre, zbog potrebe da sačuvaju vlastito zdravlje, ali i da rasterete bližnje koji su se, takođe, suočili sa svakovrsnim izazovima tokom tog perioda. Ono gde je moguće povući jasnu granicu između radnih iskustava ispitanika jeste okolnost koja ih deli na one koji pripadaju sferi pružanja usluga tj. na one koji poseduju radnju u kojoj se rad odvija ili su, sa druge strane, samozaposleni i/ili poslodavci čiji se rad odvija ili u agenciji koja je smeštena u stanu ili u poslovnim prostorijama u kojima rade i drugi uposlenici. Ono što sva četiri ispitanika izjednačava jeste činjenica da se njihov rad odvija na legalan način čime učestvuju u poreskom sistemu poreskim davanjima. Međutim,

26 <https://www.penzin.rs/kad-nema-ko-da-radi-dobri-su-i-penzioneri/>

27 A koje se može suprotstaviti tzv. *ubrzanju* tj. visokom tempu savremenog društva koje se može odnositi na sve veću brzinu *tehničkih* procesa; visoku stopu *društvene promene* i osećaj *nedostatka vremena* „koji proizilazi iz potrebe da se uradi ili da se mora uraditi više stvari u kraćem vremenu, te zbog toga pojačava tempo života ili delanja” (Roza 2019, 213), kojeg nisu bili lišeni ni ispitanici u fazi pre izbivanja epidemije, a neki ni nakon toga.

participacijom u legalnim tokovima oni, zapravo, bivaju izloženi dvostrukoj zabrani. Tako, pored zabrane kretanja koja je važila za sve starije od 65 godina, ispitanicima koji su radili u vlastitim radnjama postaje zabranjeno pružanje usluga, zbog čega su i hemijsko čišćenje i cvečara bili zatvoreni²⁸. Tzv. rad od kuće u ova dva slučaja nije bio izvodljiv, iako se hemijsko čišćenje s bojadžijskom radnjom nalazi u okviru kuće vlasnika. Na pitanje: kako ste doživeli zaključavanje u odnosu na posao, ispitanicu su davali očekivano negativan odgovor naglašavajući različite aspekte ugroženosti. Dragan, tako, jasno kvalifikuje zabranu kretanja kao negativnu, ali biva spreman i da vlastitu poziciju sagleda sa pozitivnije strane koristeći ranije životno iskustvo stanovanja u zgradi, ali i kroz poređenje sa drugim starijima koji nisu imali priliku da borave u otvorenom prostoru:

Zatvorili smo radnju. Ta odluka je bila katastrofa. Srećom, imamo dvorište. Nije veliko, ali je dvorište. Nismo izlazili ni na trotoar, ni na ulicu. Prodavnica preko puta nam je kačila kese na kapiju i imali smo šta nam treba. Držali smo se toga i zbog sebe i zbog drugih. Sve što je zabranjeno, to je slatko da se proba, ali sam ja počeo da izlazim tek kada je olabavilo. Bili smo sigurni da će proći, da je privremeno. Nismo se uplašili.

Finansijski jesam osetio, ali nas to nije ugrozilo. Mi smo ozbiljni ljudi i čuvamo za crne dane, a to su bili ti. Sećam se i prvog dana kada smo se vratili u radnju. Trudili smo se da sve ispoštujemo i propisani broj osoba, i nošenje maske... A, onda je posao krenuo bolje nego pre...

Okolnost koju ispitanik navodi kao finansijsko poboljšanje nakon kriznog perioda koji je podrazumevao zatvaranje radnje – u tom momentu sa nepoznatim trajanjem – jeste okolnost da su nakon naglog popuštanja mera i nastupanja lepog vremena posle izolacije ljudi usled pojačane potrebe za učešćem u javnom prostoru, pa i na slavljima, imali i želju da obnove odeću, a kako to za znatniji deo njegovih sugrađana nije bilo finansijski izdržljivo, okretali su se upravo hemijskom čišćenju i farbanju već nošenih stvari čime se, prema rečima, ispitanika, još jednom potvrdilo da kriza povoljno deluje na poslove te i slične vrste.

I Cvetina radnja je bila zatvorena, s tim što najveća negativnost koju ona ističe ide u prilog tome da su informacije koje su pružane bile konfuzne i kontradiktorne i da je među njima trebalo tražiti i one koje su se odnosile na zdravlje, ali i na buduće poslovanje:

Krizni štab me je najviše nervirao jer nisu pričali isto... Koliko sam se puta isplakala... Nisam htela pred unucima, ali tako mi je strašno bilo. Više nego strašno. I više nego strašno.

---

28 Ovaj podatak u saglesju je sa činjenicom da su zanimanja koja su najviše bila pogođena pandemijom, upravo, ona koja pripadaju zanimanjima u uslugama, nakon kojih slede poljoprivredna zanimanja, potom nekvalifikovana, dok su najmanje bili pogođeni zaposleni na stručnjačkim i rukovodećim pozicijama (Petrović i Babović 2021, 31) što je i ovo istraživanje potvrdilo.

Prilično drugačiju perspektivu nude sagovornice čiji su poslovi u sferi ekonomije. Jedna od njih je prekinula penzionerski status i otvorila knjigovodstvenu agenciju na istom spratu zgrade u kojoj ima još dve nekretnije²⁹. Ova sagovornica, ujedno, potvrđuje i primer prema kojem se starijim sugrađanima u istom statusu ne isplati da zatraže preračun penzije čemu ona dodaje i to da je procedura veoma komplikovana i da podrazumeva neodređeno vreme. Ona, tako, nastavlja da radi i tokom vanrednog stanja krećući se između stanova na spratu tj. iz stanbenih prostorija ka stanu u kojem je radila – gde su se, pak, sve aktivnosti odvijale kao i pre.

Ja sam imala svoj posao i radila sam. Bila sam zauzeta. Nisam toliko to ni osećala. Bilo je straha i pratila sam vesti ali što se tiče posla, obim nije bio smanjen. To je zato što ja vodim apoteke, a one su radile punom parom. Imala sam, zapravo, i više posla nego obično. (Dušanka)

Efekti krize, dakle, još jednom se pokazuju kao pozitivni kod određenih delatnosti kada su rad i zarada u pitanju ali, kumulativno posmatrano, ni negativni efekti nisu mogli biti izbegnuti, a oni su se najviše očitvali na zdravlju ove sagovornice:

U početku nisam to mnogo osećala. Moj sin je bio tu kada je bilo potrebno. On je bio snabdevač. Donosio mi je i sve što se ticalo mog posla koji se, zapravo, nije promenio. Obaveze su ostale iste; jedino što nisam izlazila. Prvo mi nije smetalo, a onda sam počela da se plašim otvorenog prostora. (Dušanka)

U ponovljenom intervjuu Dušanka navodi da njene tegobe nisu prošle te da i dalje izbegava da izlazi napolje provodeći, gotovo, kompletan dan u radu i u pojedinim aktivnostima kojima se okrenula, upravo, tokom vanrednog stanja s ciljem da na novi i za nju funkcionalan način organizuje svakodnevicu, o čemu će još biti reči naknadno. Sa druge strane, sagovornica koja se bavi edukativnim izdavaštvom u firmi čija je vlasnica, a od penzionisanja i savetnica, upravo, u ovom periodu uspeva da zadovolji potrebu za bivanjem u prirodi koju je uspešno mirila sa radnim obavezama:

Ja sam uglavnom radila sa plac³⁰. Nisam imala taj problem zaključavanja. Ništa to nisam osetila ali se, ipak, jesam čuvala i nosim masku. Korona je i pomogla u poslovnom smislu; naučila nas je vraćanju prirodi. To je najvažnije – saznanje da je u prirodi zdravlje. Izdavaštvo, tekstovi – to je moj posao. Imam računar i pratim. Manje sam radila. Došao je novi direktor. Ja sam sada savetnik. Prijalo mi je da radim u prirodi. Odem da napunim baterije. Čovek je efektivniji u takvom okruženju...

Do korone, to je bilo – Jelica samo nešto mašta i sve to: zdrava hrana itd. A, onda su svi posegli za tim i krenuli da kupuju. Oko mene su sve izgradili. Svi su pokupovali placeve i vikendice... (Jelica)

29 U jednoj živi, drugu izdaje, a u trećoj radi.

30 Na Kosmaju.

Iskustveno klatno koje se kod ovih ispitanika kretalo od višestrukih prednosti koje su iskusili tokom ovog perioda ili neposredno nakon njega, kada je posao koji vode u pitanju, do pojedinih negativnosti koje takođe ističu, u nastavku rada će se zaustaviti na potonjem i to kod one kategorije ispitanika koja iz različitih razloga radnu aktivnost obavlja u sivoekonomskom domenu a čiji rad – većinski – dolazi iz nužnosti.

Kad posao (o)pozove?

Pre nego što bude više reči o ispitanicima koji su privređivali u okviru sive ekonomske zone – kada su tokom vanrednog stanja ili bili ometani u obavljanju poslovnih obaveza ili su, da bi to izbegli, pribegavali kršenju zabrane kretanja, sve do slučaja kada je novonastala situacija prekinula mogućnost za sticanje dodatnih prihoda – potrebno je naglasiti da su ispitanici iskazali izvesnu nesigurnost u vlastito sećanje. Još je u prvim intervjuima, koji su vođeni godinu dana od istraživanog perioda, bilo očito da postoji poteškoća da se iz dvomesečnog iskustva izolacije prizovu događaji u odgovarajućem vremenskom sledu, dok je u razgovorima koji su se odvijali dve godina od ovog perioda postalo, gotovo, uobičajeno da sagovornici naglašavaju poteškoću da se jasno sete okolnosti bitnih za dato istraživanje. Nesigurnost oslanjanja na pamćenje, koja ne može biti samo puka posledica dobi u kojoj se ispitanici nalaze, delom može biti shvaćena kao srasli deo vakuuma u kojem su se nalazili i u kojem su bili prisiljeni na veliku promenu koja je podrazumevala i ograničavanje kretanja i njihovo usporavanje na više razina, dok je sa druge strane iziskivala potrebu da se osmisli obesmišljeno tj. vreme koje su doživljavali, upravo, na taj način od momenta kada su se suočili sa poslovnom i/ili egzistencijalnom nesigurnošću.

Jedna od sagovornica čiji se kompletan radni angažman nakon penzionisanja odvija u neprijavljenim poslovima: od čuvanja starijih osoba u inostranstvu i u zemlji, preko čuvanja dece, do izvođenja pasa, opisuje i strategije kojima je pribegavala da bi i u takvim okolnostima zadržala poslove u Srbiji. Njena prva odluka ticala se odbijanja da se povinuje zabrani kretanja³¹. Ostala iznađena rešenja podrazumevala su oslanjanje na pomoć drugih:

Bila sam ovde tad kad je bilo najgušće, tad kad nismo mogli da izlazimo. Čekaj bre, ne mogu da se setim. Jesam. Luku³² sam ja šetala, išla tamo kod njih. Da.

Pa dobro, na primer, nisam mogla da idem kuće da hranim. To mi je bio veliki problem. Ono kad za vikend zatvore – tako je bilo – zaboravila sam. Znaš, šta je? Mi vrlo brzo zaboravimo to što nas snađe; to ružno. Ali znam da sam se mučila jer nisam mogla Lajku³³ da idem da hranim, pa sam onda

31 O ovoj strategiji će još biti reči u nastavku rada.

32 Dečak koga čuva za novac kada je u zemlji.

33 Pas kojeg šeta za novac.

morala da se snalazim. Od moje drugarice sin drži piceriju. Pa su oni što raznose hranu mogli da idu, pa ja onda njemu dam one granule za Lajku, pa on odnese. Eto to je bilo, al' dobro i to je trajalo 2–3 nedelje, koliko beše, ne znam ni ja. A zaboravi se... Ja još kod Lajke primam platu. Evo, danas sam dobila. (Dragica)

Odustajanje od poslovnih i porodičnih obaveza ni za Jovanku nije bilo moguće zbog čega je i ona kršila zabranu kretanja kada je bilo nužno, dok je ostatak posla mogla da obavi radeći od kuće:

Klijenti su mi donosili dokumentaciju ali sam morala da idem do banke. Morala sam da kršim zabranu jer sam imala i teško bolelog muža... Stavim kapuljaču, naočari i odem... Odlazila sam i do prodavnice i šetala psa ujutru i uveče i nisam imala nikakvih zdravstvenih problema. Znali su me i u prodavnici, i u apoteci. U banci vide iz lične karte da sam starija, ali mi niko ništa nije rekao. Jedan me je samo napao u redu ispred, kao: šta radim tu kada sam morala da budem kod kuće. Ako treba platiću kaznu, ja moram, tako sam mislila. (Jovanka)

Nemali problem da se adaptira iskazuje najstarija ispitanica koja je sve vreme bila u stanu u kojem živi sa ćerkom i tada petogodišnjom unukom. Kao i prethodne dve sagovornice, i ona uspeva da zadrži posao radeći od kuće ali se, istovremeno, suočava i sa nesigurnošću i vlastitom starošću na tržištu rada koju je veoma uspešno odlagala:

Posledice osećam i fizičke, ali i poslovne pošto sam odjednom bila kao pod reflektorom i činilo mi se da je u tom trenutku bilo značajnije koliko imam godina a ne šta znam. Opet, srećom, moj posao je takav da sam dobar deo toga mogla i telefonski da odradim. Sećam se da su moji saradnici bili u konstantnoj panici, svako iz svojih razloga. Nismo znali kako će poslovanje nastaviti da se odvija. I to je bio razlog zbog kojeg sam stalno slušala sva moguća saopštenja, naročito ona koja su se odnosila na uvođenje mera za pomoć privredi. A, onda sve ukinuše – kao rukom odneto – i danas se bolje sećam osećaja neizvesnosti, nego konkretnih dešavanja. Možda zato što su sva bila ista, svakoga dana, ali taj dan kada nam se saopšteno da ćemo sedeti u kući, nikada neću zaboraviti. Plašila sam i virusa, naravno. I razumela sam da je nepoznata stvar u pitanju. Bila sam voljna da saradujem, ali nisam razumela trenutak kada je prestala potreba da se virus shvata kao nešto važno. Dobra strana toga jeste što sam mogla da nastavim da odlazim u radne prostorije pod propisanim merama. Primetila sam da su za kratko vreme ljudi drugačije počeli da me gledaju, pa i da me sažaljevaju. Kao da sam skočila u neki drugi registar – jadni vi penzioneri – a to je sve ono što biznis ne trpi. (Marija)

Ovaj navod, zapravo, upućuje na to da bi se mogla prihvatiti pretpostavka da su značenja pripisana starijim osobama u procesu označavanja od državnih i stručnih autoriteta, tokom proučavanog perioda, mogla uticati i na to kako će ih druge kategorije stanovništva percipirati (Zvijer 2021, 65), što naročito postaje ugrožavajuće kada se radi o poslovnom okruženju u kojem je predviđeno konstantno dokazivanje i potvrđivanje, dok se paralelno apostrofiraju

ugroženost i svakovrsna opadanja, u ovom slučaju, starijih uposlenika. Akcentovanje pogubnosti zabrane kretanja jasno je izraženo i kod Zlatana koji je taj period proveo sam u stanu i tokom kojeg nije mogao da obavlja programirane aktivnosti:

Au, jako loše, jako loše. Jako, jako me... Jao... Jako loše, jako loše... Jao... U stanu sam na četvrtom spratu. Imam jednu terasicu koja gleda na studentsku menzu, ne Ekonomski fakultet. I tu sam, jao, fuuuu, jako mi bilo teško. I onda na kraju, ali već je to je bio kraj, zadnjih dvadesetak dana, kol'ko... onda su dozvolili nama penzionerima da odemo do pčelinjaka... Te godine smo kasnili. Nismo ništa uspeali; nije bilo meda; pčele nisu bile spremljene i tako. (Zlatan)

Međutim, dok se za ovog ispitanika zabrana kretanja na poslovnom planu završila kao propala sezona, ili kad druge ispitanice navode raznorodne otežavajuće okolnosti da zadrže posao, dotle je za jednu od sagovornica ovaj period označio i kraj njenih napora da pored penzije osigura i dodatna primanja. Naime, ispitanica koja je radila kao stjuardesa i koja je po penzionisanju nastavila da donosi odeću iz inostranstva i da je u svojoj kući preprodaje klijentima biva suočena sa zabranom ulaska u pojedine zemlje i naknadnim poskupljenjem avio saobraćaja. U ovakvim okolnostima tzv. rad od kuće, sve i kada se roba prodaje u kući, nije bio moguć:

Pošto se desila korona i pošto je sve bilo kako je bilo, nisam više mogla da idem za Italiju. Normalno, Tajland se komplet zatvorio, i do skora je bio totalno zatvoren... I sigurno bih i dan danas još uvek to radila – jer ja imam mušterije koje me zovu. Pre neki dan zvala – neki nepoznat broj – ja pitam ko me zove i zašto... Kaže: ja sam kod vas nekada kupovala i sada bi mi trebala haljina za svadbu. Znači ja bih i sad možda mogla... Ali, to je sad već gotovo. Ne isplati se... (Dragana)

Pored toga što je moguće apostrofirati različite poteškoće koje su karakterističnije za ovu grupu ispitanika, postaje važno dodatno skrenuti pažnju na još jednu okolnost koja se javlja kao svojevrsna strategija delovanja. Reč je o odluci bezmalo polovine ispitanika da se ne povinuje zabrani kretanja koja, zapravo, služi i kao mera kojom se osiguravaju poslovi koji su i izvor prihoda, ali i drugih podupirača kvaliteta života.

U prekršaju

Pored toga što su ispitanici mogli biti svrstavani u kategoriju onih koji su prema formalnim postavkama u legalnim poslovnim aranžmanima naspram onih koji iz njih izlaze, postoji još jedna bitna formalna okolnost koja ih ovoga puta deli na one koji su prekršili zabranu kretanja i time svrstali sebe u red prekršilaca čiji se prekršaj protezao i do krivične odgovornosti (o čestim promenama propisa kada je reč o policijskom času, kao i okolnosti uvođenja

naredbe i kasnije *uredbe* Vlade što se ogledalo i u kaznenoj politici, više u: Milić 2020)³⁴. Razlozi za ovakva postupanja, iako nisu nužno bila iz poslovnih razloga, ipak, zavređuju da budu registrovani i preporučeni za naknadnu kompleksniju analizu. Na ovom mestu, važno je pomenuti da su tri ispitanice, kao i jedan ispitanik naveli da su praktikovali izlaske iako su im oni bili zabranjeni. Međutim, intenzitet prekršaja kao i motivi značajno su se razlikovali. Dok kod jedne ispitanice biva povezana dvoskruka potreba (porodična i poslovna) da bude u zabranjenom prostoru u zabranjeno vreme, koja jedina i navodi da je zbog toga imala neprijatnost, druge ispitanice naglašavaju ličnu odluku da se ne povinuju propisanom čime ruše *mit* o starima kao poslušnicima. Sagovornice, međutim, ističu i to da ih niko nije uhvatio u prekršaju, niti da su doživele neku vrstu neprijatnosti³⁵ dok su boravile izvan propisanog prostora što različito obrazlažu:

Ja sam išla gde sam htela. Išla sam i u prodavnicu preko puta... Ja kažem – ako me bude neko pitao, zaustavi me neko i traži ličnu kartu, ja ću da kažem zaboravila ličnu kartu i šta me briga. Nikad me niko nije pi'o, ja stavim onu masku – i ne vidi se. Šta zna on kol'ko ja imam godina... Nisam onaj tip da sam baba, da kad me vidiš odma' sam babuskera. (Dragica)

Na isti način, Dragica je mogla i da nastavi da radi tj. da čuva dečaka i da na drugom mestu šeta i hrani psa u vreme kada je drugima (kod kojih drugost nema negativno određenje budući da podrazumeva mlade) bilo dozvoljeno da se kreću, pošto se i sama identifikovala sa njima jasno se distancirajući – pa i kroz iskazani ejdžizam – od starijih starih.

Prekršaji koje je Dragana pravila, međutim, nisu bili motivisani poslovnim razlozima. Njen posao – iako ranije obavljan delom na putovanju, delom u kući – tokom vanrednog stanja potpuno zamire, a kao razloge za povremene nedozvoljene izlaske navodi kupovinu za koju je imala i druga rešenja:

Ja sam lepo išla najnormalnije. Nisam često. Nisam to u četiri ujutru... Kupovali su mi sin i snaja šta treba. Za sve to vreme, izlazila sam nekoliko puta, ali na kratko. Sjurim se sa maskom i sve to što treba i onda odem i na brzinu nešto pokupujem. Jednom sam samo išla do Maksija. Jednom sam išla da kupim sebi cveće da mi terasa bude lepa. To je sećam se da je bio mart mesec... (Dragana)

Jedini ispitanik koji navodi slično iskustvo, jeste Dragan a kao razlog navodi to da je „slatko sve što je zabranjeno”. Zabranjeno voće, međutim, one koji su bili uhvaćeni na delu suočavalo je sa sankcijom i sa (novom) identitetskom odrednicom prekršilaca zbog čega bi naredna istraživanja valjalo orijentisati upravo ka ovoj kategoriji ljudi.

34 Konstatovano je i da je veća pažnja javnosti bila usmerena na prekršaje vezane za zdravlje ljudi, više u: (Đokić i Čvorović 21, 270).

35 Izuzev Jovanke.

Osmišljavanje obesmišljenog ili kad *vreme stane*

Kod ispitanika koji su uspeli da održe radnu rutinu, ma koliko da su prilike bile promenjene, nije došlo do izrazito negativnih iskustava a da bi se to dodatno obrazložilo potrebno je uputiti da je postojala značajna razlika između ljudi koji su zaključavanje proveli u kući ili izvan grada, naspram onih koji su živeli u stanu (a da su pritom nisu kršili zabranu kretanja). Oni koji su se opredelili za strategiju prekršaja, zapravo, iskazuju najviši stepen izbegavanja negativnih posledica, ali razloge svakako valja tražiti i u pojedinačnim situacionim faktorima.

Zadržavanje kakvog god radnog angažmana nesumnjivo je pomoglo da vreme koje je nastupilo, makar, liči na pređašnje i da napravi most ka periodu nakon ukidanja zabrane kretanja tj. ka trenutku koji su svi iščekivali. Jedna od najzastupljenijih radnji ka kojoj su posezali ispitanici ticala se gledanja televizije kao uklopljive alternative koja im je bila i najdostupnija, ali koja se pokazala i kao strategija koja, makar za taj period, za jedne predstavlja beg, dok drugima isprva daje privid posedovanja bitnih informacija koje su se kretale od najvažnijih preporuka i obaveza u pogledu preventive i očuvanja zdravlja, potom nužnih informacija o programiranoj satnici za boravak na otvorenom³⁶, do onih podataka koji su saopštavani a da su se ticali, upravo, poslovnih angažmana ispitanika, naročito onih pitanja koja su se odnosila na privredu, kako je već navedeno. Sa druge strane, pojedini ispitanici navode da su počeli da gledaju televizijske programe koje ranije nisu gledali (da „zevaju” prema njihovim iskazima) gde je gledanje televizije predstavljalo pokušaj tzv. ubijanja obesmišljenog vremena, a koje je bilo neznano dugo postavljeno pred osobe koje su podlegale zabrani kretanja.

Okretanje kućnim poslovima kada su žene u pitanju, ali i muškarci – u meri u kojoj je to konstatovano – otkriva dubinu jaza u kojem su se našli i pored toga što je većina ispitanika na određene načine uspevala da ostane radno angažovana. Oštra linija, prirodno, povučena je između onih u skućenim stambenim prostorima kojima je preostao jedino pogled s prozora s kojeg, kako je primećeno, gledaju one *druge* koji su u još težem položaju od njih³⁷:

Bio je to period bez perspektive koji je trebalo osmisлити. Vreme sam ispunjavala izmišljajući poslove u kući koje nikada nisam volela i kojih sam se uvek klonila. Najpre, ostali smo bez žene koja je dolazila da sprema kuću. To je bio front na koji sam krenula. Kad sam raspremila sve što je bilo moguće, počela sam da kuvam sve ono što ranije nisam... Sećam se da sam cepala neke stare čaršave i stolnjake i od njih pravila krpe koje mi uopšte nisu bile potrebne, ali

36 Intenzivna medijska pokrivenost događaja povezanih sa epidemijom počela je od druge nedelje marta pri čemu naročito valja istaći konferencije za medije najviših državnih zvaničnika i stručnjaka koje su bile televizijski prenošene (o „kovid –narativima” o starijim osobama u RS, više u: Zvijer 2021).

37 U najtežem položaju svakako su bili korisnici domova koji ga nisu napustili sedam meseci dok im je jedino dozvoljeno bilo da izlaze na terasu (Radoman 2021, 140).

su bile zahtevne za porubljanje. To naravno nisam nikada ranije volela da radim, ali sada mi je odvlačilo pažnju i dovoljno dugo je trajalo, a po besmislu se uklapamo u opšte ludilo. Sećam se i da su me zvali svi oni ljudi koje nisam čula po trideset godina. Za mnoge nisam ni znala da su živi. Kolege su zvale samo da se jadaju... Pošto je sav teret nabavki, organizacije „napada i odbrane” bio na mojoj ćerki, koja je radila od kuće i povremeno doživljavala slomove, gledala sam da što više pomognem unuci koja nije imala ni pet godina a koja je, takođe, mogla da izlazi samo kada je bilo dozvoljeno. Uh. (Marija)

Nervirao se čovek, ali baš nešto da sam se mučila ne. Ja gledam s prozora mog, oni jadni penzioneri kad su odredili ono vreme, kako je bilo od 6 pa do 8 uveče, oni već stali u red ispred samoposluge, kuku reko meni, mene neće tamo niko da vidi, ne pada mi na pamet. Ne moram da imam ‘leba, al’ da idem ja u 5 sati da čekam red da bih ušla u prodavnicu, mislim to mi nije palo na pamet. (Dragica)

Za one koji su hteli da budu napolju to je ili značilo kršenje zabrane, kao u slučaju ispitanice čiji je iskaz poslednji naveden, ili izmeštanje iz prostora u kojem se živi ili, pak, zadovoljenje dvorištem koje postaje veliko preimućstvo koje je, ipak, zahtevalo i dodatne angažmane da bi se zadržao željeni kvalitet života:

Žalio sam ljude koji žive u stanovima. To je kavez... Ja sam se, opet, bavio svojim stvarima. Istorijom. Čitam mnogo. To je osnovna stvar. Tada sam čitao, sačuvaj Bože. Kada se sve završilo, imao sam averziju prema čitanju dva, tri meseca. Jedva da sam čitao i novine. Sa druge strane, jeste se sve usporilo, ali mi je to i prijalo. Nama, starijim ljudima nije bilo bitno da jurcamo. Kako starimo, tako se okrećemo sebi. Treba tu mira i tišine. To je bilo to vreme, samo da smo još bili u planini pored potoka u šatoru pa da se čovek presabe-re i kaže čoveče stani, dosta je bilo. Tada sam usporio i to mi je prijalo. Čak mi nije ni bilo najbitnije da li će se obnoviti radnja. Mi imamo malo potreba, a za to će biti i od bednih penzija. Ali mira, zapravo, nema.

U sličnom maniru ovaj period opisuje i sagovornica koja je nastavila da radi sa svoga imanja koja, zapravo, ističe višestruke benefite od odlaska iz grada i mogućnosti da se radi na daljinu.

Puno toga sam odrađivala gore. Nisam ja to ni primećivala. Korona mi je podarila da baš porinem u prirodu, da gledam prve biljke, kako biljka zaspi i da vidim ceo ciklus, kako to ide s jabukama i kruškama. Baš mi je bilo izazovno. Izlaženje sunce, zalasci. Ja radim jogu, ranoranilac sam... Mnogo knjiga sam pročitala o tome i vidim da se svi okreću ka mom pogledu na svet i onda mi je drago da i ljudi i lekari – koji su pričali samo lekovi, lekovi – uviđaju i ovo drugo. Priroda je najzdravija.

I dok bi bilo opravdano očekivati da je u najtežoj situaciji bila osoba koja zbog izbijanja pandemije gubi posao, i ovaj veoma ograničeni uzorak, zapravo, pokazuje svu heterogenost koja karakteriše populaciju od 65 godina i više. Bivša stjuardesa tako demontira još jedan od ključnih stereotipa vezanih za starije, a koji se ovoga puta tiče seksualnosti koja se, pak, uporno previđa u proglašava za negativnu (više u: Milosavljević 2019). Na pitanje kako je ona provela period za-

ključavanja u okolnostima kada je njena svakodnevica ozbiljno promenjena nemogućnošću da putuje i donosi robu iz inostranstva, Dragana uzvraća pitanjem:

Smem da kažem iskreno? Imala sam dečka 21 godinu mlađeg s kojim sam božanstveno provela lokdaun. Nikad lepše i nikad bolje i nikad kvalitetnije i hvala mu što se pojavio jer me je spasio. Nisam prodavala robicu, al' sam vodila ljubav! To je mnogo vrednije nego prodaja robe... Čovek se zadesio, hvala Bogu da je došao, a došao je u pravi čas. Tako da mene... ma, boli me dupe za lokdaun. Samo mi je bilo bitno kada će on da dođe. Znaš već? Šta me briga sad za lokdaun.

Završna razmatranja

Deo obuhvatnijeg istraživanja čiji su rezultati predstavljeni u ovom članku, i na veoma ograničenom uzorku od deset ispitanika, sa jedne strane pokazuje heterogenost kao jedno od ključnih svojstava društvene grupe koju tvore stariji pripadnici društva, dok sa druge strane otvara mogućnost da se naglase i različite negativne posledice koje su proistekle iz ujednačavajućeg donošenja zabrane kretanja koja se odnosila na sve starije građane od 65 godina. Specifičnu grupu koja je izdvojena za proučavanje, tako, čine radno angažovani stariji pripadnici društva koji, međutim, radom (nekada i odbijanjem povinovanju uvedenoj zabrani) uspevaju da pojedine negativnosti ublaže ili da ih pretvore u poslovni benefit čime se listi posledica moraju dodati i one sa pozitivnim predznakom. Ono što ostaje kao negativna posledica oko koje nije bilo prostora za *pregovaranje* jeste urušavanje zdravstvenog statusa kod pojedinih ispitanika, kao i jedan zabeleženi slučaj gubitka posla; dok sa druge strane ostaje da važi da je sposobnost adaptacije na promenjene uslove rada dovela i do njegovog očuvanja, ali i do očuvanja ukupnog kvaliteta života. Sumiranjem ishoda, međutim, ne smeju biti prenebregnute okolnosti proistekle iz neizvesnosti i suočavanja sa potencijalnim gubitkom posla koji je kod većeg broja ispitanika bio registrovan, a koji ih je izložio različitim nedaćama od suočavanja sa strahom vezanim za egzistenciju do suočavanja sa prevladavajućim stavovima o starima kao neproduktivnim „teretom” za društvo, pa i potencijalnim *izazivačima* granica zdravstvenog sistema, a koje je pokazalo čitavu lepezu diskriminišućih postupanja i stavova.

Ono što je, takođe, moguće zaključiti i preporučiti za dalja istraživanja jeste da je rad jedan od ključnih elemenata koji (naročito) starijim pripadnicima društva pruža osećaj sigurnosti; zadovoljava potrebu za angažovanošću i pruža garanciju *vrednosti* u društvu kojem pripadaju, a u kojem se ili često gube iz vida ili su u njegovom obzoru zbog pretpostavljene ugroženosti koja se promiše kao univerzalnost. Najzad, valja naglasiti još jednom da potrebe starijih pripadnika društva mogu biti veoma različite zbog čega moraju biti korišćeni različiti pristupi u ukazivanju pomoći: od onog koji osigurava egzistenci-

jalne imperative, preko onih koji podupiru zdravstvene potrebe, sve do onih koji mogu biti podsticajni za stare kojima rad osigurava mnogostruke aspekte kvaliteta života, itd. Krizni period epidemije, naročito vanrednog stanja, to nesumnjivo pokazuje.

Literatura:

- Barth, Nathalie et al. 2021. COVID-19 and Quarantine, a Catalyst for Ageism. DOI: 10.3389/fpubh.2021.589244
- Dragišić Labaš, Slađana. 2021. „Izazovi aktivnog starenja i mentalno zdravlje u vreme pandemije kovida 19 u Srbiji.” U *Društveni aspekti starenja u vreme pandemije kovida 19*, uredila Slađana Dragišić Labaš, 117–133. Beograd: Filozofski fakultet – Univerzitet u Beogradu.
- Đokić, Ivan i Dragana Čvorović. 2021. CRIMINAL LEGAL CHALLENGES IN REPUBLIC OF SERBIA DURING COVID-19 PANDEMIC. *CRIMEN* (XII) 3/2021: 259–276. doi: 10.5937/crimen2103259D
- Hahn A., Robert and Monica Schoch-Spana. 2021. Anthropological foundations of public health; and the case of COVID 19. *Preventive Medicine Reports* 22:1–5. <https://doi.org/10.1016/j.pmedr.2021.101331>
- Kovačević, Ivan i Antonijević, Dragana. 2013. Oglad iz antropologije sive ekonomije: ekonomsko ponašanje stanara jedne zgrade na Dorćolu. *Etnoantropološki problemi* 8(1): 75–93. DOI: <https://doi.org/10.21301/eap.v8i1.4>
- Ljubičić, Milena. 2021. „Svakodnevnica starijih i zvanični diskurs o koroni: između društvene brige i ejdzizma.” U *Društveni aspekti starenja u vreme pandemije kovida 19*, uredila Slađana Dragišić Labaš, 67–82. Beograd: Filozofski fakultet, Beograd: Filozofski fakultet – Univerzitet u Beogradu.
- Milić, Ivan D. 2020. O tzv. policijskom času za vreme vanrednog stanja proglašenog zbog epidemije zarazne bolesti Covid 19. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 2/2020: 745–762. doi:10.5937/zrpfns54–28130
- Milosavljević, Ljubica. 2019. *Pozni parovi: antropološka analiza partnerskih veza u domovima za stara i odrasla lica*. Beograd: Univerzitet, Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Centar za antropologiju nauke i obrazovanja: Dosije studio, 2019. 227 str. Biblioteka Etnoantropološki problemi, Monografije, knj. 15
- Milosavljević, Ljubica. 2021. „Biti star u epidemiji kovida-19: antropološka analiza kvaliteta života”. U *Kovid-19 u Srbiji '20: zbornik radova*, uredio Bojan Žikić, 89–108. Beograd: Filozofski fakultet, Edicija Čovek i društvo u vreme krize.
- Penev, Goran. 2021. Demografski bilans Srbije u prvog godini pandemije Covid – 19. *Demografija* 18: 1–18.
- Pešić, Jelena. 2021. „Pandemija i neoliberalni diskurs”. U *Pandemija, društvo i simbolički poredak: javni diskurski u/o krizi izazvanoj pandemijom kovida 19*, uredila Ivana Spasić, 103–121. Beograd: Filozofski fakultet – Univerzitet u Beogradu.
- Petrović, Irena i Marija Babović. 2021. „Uticaj pandemije kovid 19 na podelu obaveza u domaćinstvu: slučaj Srbije. U *Izazovi u oblasti rada, porodice i stila života u kontekstu pandemije kovida 19 u Srbiji: nove solidarnosti i nove nejednakosti*, uredila Mina Petrović, 13–45. Beograd: Filozofski fakultet – Univerzitet u Beogradu.
- Popadić, Dragan. 2021. „Borba protiv epidemije kovida-19 u Srbiji: mere i namere. U *Svakodnevnica i društveni odgovori na epidemijske krize 1914–2020*, uredio Milan Ristović, 77–92. Beograd: Filozofski fakultet – Univerzitet u Beogradu.

- Radoman, Marija. 2021. „Mentalno zdravlje starijih osoba u Srbiji – istraživanje o sistemima podrške tokom pandemije kovida 19. U *Društveni aspekti starenja u vreme pandemije kovida 19*, uredila Slađana Dragišić Labaš, 135–150. Beograd: Filozofski fakultet – Univerzitet u Beogradu.
- Roza, Hartmum. 2019. *Odnosi prema svetu u doba ubrzanja. Konture nove kritike društva*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Savić, Andrijana and Gordana Dobrijević. 2022. THE IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON WORK ORGANIZATION. *The European Journal of Applied Economics* 19(1): 1–15. DOI: 10.5937/EJAE19–35904
- Swift J. Hannah and Alison L. Chasteen. 2021. Ageism in the time of COVID-19. *Group Processes & Intergroup Relations* Vol. 24(2): 246–252. DOI: 10.1177/1368430220983452
- Thomas Jim (2001) What Is the Informal Economy, Anyway? *SAIS Review* 21(1) 1–11.
- Urdašević, Bojan P. 2021. Rad na daljinu kao specifičan način organizacije rada. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 1/2020: 205–221. doi:10.5937/zrp-fns55– 32276
- Vale, Michael T. et. al. 2020. Ageism and Behavior Change During a Health Pandemic: A Preregistered Study <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.587911>
- Vukušić, Ana-Marija. 2021. „Poludit, puknit i to je to...” Pandemija koronavirusa i domovi za starije i nemoćne u Hrvatskoj. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXIX (3): 657–673. DOI: <https://doi.org/10.2298/GEI2103657V>
- Zlatović, Anja. 2022. *Počivaj na internetu – Virtuelno opstajanje ličnog identiteta kao posmrtno umiranje ili digitalna besmrtnost*. Doktorska dis. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Zvijer, Nemanja. 2021. „Televizijski „kovid-narativi” o starijim osobama u Srbiji”. U *Društveni aspekti starenja u vreme pandemije kovida 19*, uredila Slađana Dragišić Labaš, 49–66. Beograd: Filozofski fakultet – Univerzitet u Beogradu.
- Žikić, Bojan, Stajić, Mladen i. Marko Pišev. 2020. Nova društvena i kulturna normalnost i kovid-19 u Srbiji od februara do maja 2020. godine. *Etnoantropološki problem* n.s. 15 (4): 949–978. <https://doi.org/10.21301/eap.v15i4.1>
- Živković, Tijana, Stanojević Dragana i Olivera Radović. 2021. Zdravstvena uverenja prema kovidu 19: instrument za procenu i izraženost uverenja. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta* LI (1): 46–62. DOI:10.5937/ZRFFP51–29837

Izvori:

- <https://www.raskrikavanje.rs/page.php?id=-Brnabic-Ostrije-mere-za-gradjane-tokom-vanrednog-stanja-594>
- <https://www.penzin.rs/kad-nema-ko-da-radi-dobri-su-i-penzioneri/>
- <https://www.penzin.rs/zaposleni-penzioneri-iz-nuzde-ili-zelje-koji-penzioneri-mogu-da-rade/>
- <https://www.penzin.rs/penzioneri-sve-cesce-rade-honorarne-poslove/>
- <https://www.penzin.rs/rade-iako-su-stekli-uslov-za-penziju/>

Primljeno: 17.11.2022.

Odobreno: 02.12.2022.

Ljubica Milosavljević

The Business Life of Labor-Active Elderly Members of Society at the Time of the State of Emergency: An Anthropological Analysis

Abstract: Based upon the more comprehensive ethnographical research continuously lasting since 2020 it will be possible to more thoroughly refer to some aspects of the business life of the elderly members of society during the state of emergency due to the outbreak of the Covid-19 epidemic in Serbia. The frequently overlooked fact that the large corpus of the so-called *old* – pensioners and/or people older than 65 years of age who are not assigned this status – also accounts for a considerable share of the labor-active elderly population has had multiple implications in the past period. On the one hand, the unison voice was being heard directing the attention of the public towards the elderly as those being threatened in multiple ways, additionally supporting the generally accepted perspective implying the old as the frail and unproductive members of society, whereas on the other, the burden of the problem of those who *labor-engage* themselves in order to earn their subsistence and the other important elements taking part in the preservation or improvement of the quality of the life of the old – whether that work is done legally or in the grey zone – has remained out of focus. Therefore, this contribution is turning into an effort to include the missing perspective as well in the analyzed problems with the aim of emphasizing the fact that the so-called help, especially when determined and given by decision-makers, has to be targeted so as to be efficient.

Key words: old age, Covid-19, labor, pension, ban on movement